

Agnieszka Golczyńska-Grondas

Chybotliwa tódź

**Losy wychowanków placówek
opiekuńczo-wychowawczych**
Analiza socjologiczna

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Chybotliwa tódź

**Losy wychowanków placówek
opiekuńczo-wychowawczych**

Analiza socjologiczna

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Agnieszka Golczyńska-Grondas

Chybotliwa tódź

**Losy wychowanków placówek
opiekuńczo-wychowawczych**

Analiza socjologiczna

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2016

Agnieszka Golczyńska-Grondas – Uniwersytet Łódzki, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny
Katedra Socjologii Kultury, 90-214 Łódź, ul. Rewolucji 1905 r. nr 41/43

RECENZENT

Magdalena Dudkiewicz

REDAKTOR INICJUJĄCY

Iwona Gos

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Magdalena Kącicka

SKŁAD I ŁAMANIE

Monika Wolska-Bryl

KOREKTA TECHNICZNA

Leonora Wojciechowska

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © Depositphotos.com/photographiee.eu

Wydrukowano z gotowych materiałów dostarczonych do Wydawnictwa UŁ

© Copyright by Agnieszka Golczyńska-Grondas, Łódź 2016
© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2016

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.07710.16.0.M

Ark. druk. 11,0

ISBN 978-83-8088-482-3
e-ISBN 978-83-8088-483-0

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

*There is a crack in everything
That's how the light gets in.*

Leonard Cohen, Anthem

Pamięci Sławka Skirtuna

Spis treści

Wstęp	11
Rozdział 1	
Ramy metodologiczne opracowania. Inspiracje teoretyczne	19
Rozdział 2	
Dziecięce trajektorie cierpienia	37
Rozdział 3	
Instytucjonalizacja jako doświadczenie biograficzne	59
Rozdział 4	
Od adolescencji do wczesnej dorosłości – usamodzielnienie jako krytyczny biograficzny punkt zwrotny	87
Rozdział 5	
Dorosłość wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych	119
Zakończenie – uwarunkowania losów życiowych narratorów i rekomendacje	153
Bibliografia	163
Aneks nr 1	
Zasady transkrypcji wywiadów	171
Aneks nr 2	
Sytuacja życiowa narratorów w okresie przeprowadzania wywiadów (2011–2013)	172

Wstęp

Inspiracje i *state of art*

Książka opisująca losy wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych jest drugą monografią mojego autorstwa powstałą w ramach projektu *Zinstytucjonalizowana tożsamość. Procesy formowania się tożsamości w świetle losów biograficznych dorosłych wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych*, sfinansowanego ze środków NCN (6716/B/H03/2011/40)¹, dokumentującą badania biograficzne prowadzone w zbiorowości osób wychowanych w domach dziecka i podobnych instytucjach. Opracowanie zawiera relację z historii życia dorosłych (urodzonych w latach 1959–1980) wychowanków placówek z Łodzi i regionu łódzkiego. Relacja ta przygotowana została na podstawie analizy wywiadów narracyjnych i biograficznych. Towarzyszą jej refleksje nad uwarunkowaniami przebiegu życia narratorów.

Moje zainteresowanie problematyką zamkniętych instytucji o charakterze pomocowym oraz ich podopiecznych wynika z wieloletnich doświadczeń funkcjonowania na pograniczu dwóch światów społecznych – socjologii zaangażowanej² oraz tak zwanej psychologii praktycznej i wychowania korekcyjnego³. Na brak analiz dotyczących historii

1 Zob. Golczyńska-Grondas 2014a.

2 Od połowy lat 1990 byłam członkiem zespołu Łódzkiej Szkoły Badań nad Biedą i Pomocą Społeczną prowadzonego przez Panią Profesor Wielisławę Warzywodę-Kruszyńską. Współtworzyłam w Instytucie Socjologii UŁ kierunek praca socjalna, gdzie prowadzę część zajęć, ukierunkowanych przede wszystkim na rozwój umiejętności praktycznych.

3 W latach 90. pracowałam jako wychowawczyni w świetlicy środowiskowej i klubie młodzieżowym na jednym z łódzkich blokowisk. W okresie tym aktywnie

życia osób wychowanych w różnego rodzaju placówkach zwrócił mi uwagę Marek Liciński, znany w Polsce ekspert w zakresie pracy z osobami wykluczonymi, kierujący szkoleniami, w których brałam udział na przełomie lat 1990. i –2000. Zwłaszcza w polskiej socjologii przez wiele lat nie prowadzono badań, które podejmowałyby problematykę zamkniętych instytucji realizujących zadania socjalizacyjne wobec najmłodszych członków społeczeństwa. Do lat dziewięćdziesiątych XX w. jedyny wyjątek stanowiła praca Moniki Sajkowskiej (1999), zainteresowanej przede wszystkim autopercepcją wychowanków domów dziecka oraz postrzeganiem tej zbiorowości przez innych aktorów społecznych. Sajkowska podjęła także w tym kontekście wątek losów wychowanków, analizując w ostatniej części książki pamiętniki „absolwentów” domów dziecka uzyskane jako materiał zorganizowanego w połowie lat 80. konkursu. W pierwszym dziesięcioleciu XXI wieku problematykę instytucji opiekuńczo-wychowawczych zgłębiać zaczęli naukowcy związani przede wszystkim z warszawskim Instytutem Spraw Publicznych, czego rezultatem były publikacje poświęcone umieszczaniu dzieci w placówkach, ich usamodzielnianiu oraz aktualnej sytuacji najmłodszej generacji usamodzielnionych wychowanków (m.in. Raław-Markowska, Legat 2004; Hrynkiewicz 2006; Kwak 2006; Kwak, Rymśa 2006; Giermanowska, Raław-Markowska 2007). Jedyne badania dotyczące procesu usamodzielniania wychowanków uwzględniające osoby po 35. roku życia (14% próby liczącej 307 osób uczestniczących w badaniach ankietowych) zrealizowano w roku 2010 w gdańskiej Pracowni Realizacji Badań Socjologicznych (Abramowicz, Strzałkowska, Tobias 2012). Co ciekawe, w jakościowych wywiadach pogłębionych przeprowadzonych w ramach tego projektu wzięło udział 30 byłych podopiecznych placówek w wieku od 19 do 76 lat (!). Badania te pokazują jednak zbiorcze wyniki, mimo więc cennych ustaleń i rekomendacji, trudno na ich podstawie wnioskować o obecnej sytuacji życiowej najstarszych respondentów.

Wydaje się, że także w dziedzinie innych nauk społecznych i humanistycznych stosunkowo niewielu badaczy zainteresowanych jest problematyką losów wychowanków instytucji opiekuńczo-wychowawczych. W katalogach bibliotek pedagogicznych kolekcje dotyczące domów dziecka liczą kilkadziesiąt pozycji omawiających przede wszystkim procesy wychowawcze oraz problemy sieroctwa i sieroctwa społecznego. Prob-

rozwijałam umiejętności zawodowe poprzez szkolenia w zakresie socjoterapii i profilaktyki uzależnień oraz pracy warsztatowo-treningowej. Do dziś współpracuję z organizacjami pozarządowymi realizującymi pracę środowiskową i terapeutyczną oraz z instytucjami pomocy społecznej, teraz już w ramach pracy naukowej, dydaktycznej i popularyzatorskiej.

lematyce wychowania instytucjonalnego poświęcony jest miesięcznik „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, który do lat 60. nosił tytuł „Dom Dziecka”. Psycholodzy z kolei podejmują wątki problemów emocjonalnych, zaburzeń zachowania i więzi osób doświadczających instytucjonalizacji (m.in. Baran 1981; Kozak 1986; Sutton, Mannes)⁴. Opracowania traktujące o poszczególnych placówkach i podejmujące temat funkcjonowania byłych wychowanków powstają także z inicjatywy praktyków. Część takich pozycji wydawana była i jest z okazji jubileuszu danej instytucji. Własne ekspertyzy dotyczące procesu usamodzielnienia przygotowują także organizacje pozarządowe. Na przykład w roku 2008 ukazał się raport „Fundacji Bez względu na Niepogodę” o problemach adaptacyjnych usamodzielnianych absolwentów (Werbanowska, Karczmarczyk-Tokarska, Tokarski 2008). Dwa lata później „Stowarzyszenie SOS Wioski Dziecięce” zrealizowało badania na temat usamodzielnienia w kontekście przestrzegania praw dziecka (Sołtys, Kulig 2012). Innym typem opracowań są raporty przygotowane przez rzeczników praw obywatelskich oraz praw dziecka, w których przedstawiane są wyniki badań na temat realizacji praw dziecka w instytucjach. Zdarza się również, że losy wychowanków stanowią temat badań realizowanych w ramach prac dyplomowych. Chociaż wątek ten podejmowało prawdopodobnie kilka osób kończących studia, mnie udało się dotrzeć jedynie do pochodzącej z roku 1977 pracy magisterskiej Zbigniewa Cieckiego⁵, ówczesnego dyrektora jednego z łódzkich domów dziecka. W zasobach bibliotecznych odnaleźć można nieliczne pamiętniki pojedynczych osób, a także wspomnienia dotyczące okresu wojennego i powojennego. Na niewielką ich przydatność w badaniu zbiorowości współczesnych absolwentów placówek zwracają uwagę autorzy badania ewaluacyjno-diagnostycznego na temat sytuacji wychowanków placówek (Abramowicz i in. 2012: 16). Ponadto obrazy zinstytucjonalizowanego wychowania przedstawiają – przeważnie w stygmatyzujący, specyficzny sposób – autorzy dzieł literackich i filmowych. Z pozycji wydanych w tym nurcie w Polsce warto zwrócić uwagę na kontrowersyj-

4 Zob. Golczyńska-Grondas 2014a: 28–34.

5 Praca *Funkcje społeczno-wychowawcze domu dziecka w świetle analizy losów wychowanków* przygotowana pod kierunkiem Izabeli Muchnickiej-Djakow w Instytucie Pedagogiki i Psychologii UŁ (Ciećko 1977). Ciećko posługiwał się (według określenia autora) metodą indywidualnego przypadku, na którą składały się kwestionariuszowe wywiady środowiskowe w domach wychowanków, połączone z „baczna obserwacją stosunków rodzinnych” w mieszkaniach badanych, rozmowy z członkami rodziny i osobami towarzyszącymi wywiadam oraz analiza dokumentów osobistych znajdujących się w dyspozycji placówki. Do wyników badań Ciećki nawiązę w drugim rozdziale książki. Za zwrócenie uwagi na tę pozycję bardzo dziękuję Panu Antoniemu Binasiakowi.

ną, opartą o własne przeżycia, książkę Mariusza Maślanki (2004), opowiadającą o losach Borysa Mleccki stanowiącego prawdopodobnie *porte parole* autora.

Śledząc losy dorosłych wychowanków, którzy opuścili domy dziecka około dwudziestu-trzydziestu lat temu, podjęłam zatem temat pionierski w polskiej socjologii, bardzo interesujący poznawczo, a zarazem niezwykle istotny, biorąc pod uwagę wynikające z badań wnioski i rekomendacje kierowane w stronę decydentów i realizatorów zadań polityki społecznej.

Samą publikację osadzoną jednocześnie w tradycjach socjologii interpretatywnej, socjologii biografistycznej oraz socjologii biedy i wykluczenia społecznego, dedykuję zarówno praktykom, jak i badaczom i studentom zainteresowanym problematyką instytucji opiekuńczo-wychowawczych. Z jednej strony opracowanie to oparte jest bowiem na rzetelnie zgromadzonym, udokumentowanym i przeanalizowanym materiale badawczym, z drugiej – wpisuje się w nurt publikacji, w których badacz w dużej mierze ogranicza swoją rolę analityka i teoretyka. Głównym bohaterem zbiorowym monografii są osoby, „których głosów nie słyszeć”, a narratorzy i przedstawione przez nich historie „mówią same za siebie”. Czytelnik znajdzie w tekście zatem zarówno prezentację doświadczeń biograficznych wychowanków w ujęciu kolektywnym, jak i opisy indywidualnych losów wybranych narratorów. Tak obszerne wykorzystanie bezpośrednich materiałów empirycznych w analizach biograficznych bliskie jest tradycjom badań dezintegracji społecznej szkoły chicagowskiej, z którymi identyfikuję się jako socjolożka, podejściu Oscara Lewisa w jego badaniach wykluczonych rodzin meksykańskich, czy też badaczom współczesnych systemów pomocy społecznej, np. Amerykance Jill Duerr Berrick (por. np. Lewis 1965; Shaw 1966; Berrick 1995).

Tytuł i układ pracy

Tytuł pracy – dosyć szczegółny w przypadku opracowania nawet o charakterze popularnonaukowym – odwołuje się do metafory chybotałowej łodzi opisującej jedną z kategorii analizy typologicznej losów przedstawionej w ostatnim rozdziale książki⁶. Metafora ta w pewnym

6 Za propozycję wykorzystania tej metafory jako tytułu całej książki bardzo dziękuję Panu Profesorowi Jackowi Kaczmarkowi z Zakładu Geografii Miast UŁ, stałemu uczestnikowi seminariów biograficznych organizowanych przez Katedrę Socjologii Kultury UŁ.

sensie obejmuje także całą zbiorowość absolwentów różnego rodzaju instytucji opieki całkowitej. Stwierdzić bowiem można, że choć losy wychowanków placówek układają się bardzo różnie⁷, to we wszystkich biografiach, zwłaszcza w początkach życia narratorów, pojawiał się cały zestaw czynników ryzyka powiązanych z traumatycznymi doświadczeniami. Czynniki te – odwołując się do języka analiz biograficznych⁸ – poprzez uruchomienie potencjału trajektoryjnego związanego z traumatycznymi doświadczeniami, stanowić mogły i nadal mogą zagrożenie dla przebiegu losów życiowych w dorosłości. Warto zauważyć przy tym, że w środowiskach zawodowych związanych z psychoterapią, pedagogiką i pracą socjalną dość często można spotkać się ze stwierdzeniem, że większość absolwentów instytucji opiekuńczo-wychowawczych źle radzi sobie w dorosłym życiu.

Jako że opracowanie traktuje przede wszystkim o przebiegu życia zbiorowości definiowanej w tekstach z zakresu polityki społecznej jako zagrożona wykluczeniem społecznym oraz o biograficznych doświadczeniach tej zbiorowości, konstrukcja książki odzwierciedla poszczególne fazy życia narratorów, przedstawiając ich funkcjonowanie w trzech światach społecznych:

- 1) świecie biedy i wykluczenia społecznego – okres (wczesnego) dzieciństwa,
- 2) świecie totalnych instytucji opieki całkowitej stanowiącym rodzaj „zwornika” między innymi światami,
- 3) zróżnicowanych światach społecznych, w jakie wkraczali w momencie usamodzielnienia.

Rozważania te poprzedza rozdział pierwszy, w którym omawiam krótko proces realizacji projektu badawczego, ramy teoretyczne pracy oraz przedstawiam informacje na temat placówek opiekuńczo-wychowawczych z okresu instytucjonalizacji narratorów (od lat 60. do 90. XX w.). W drugim rozdziale, odnosząc się do koncepcji trajektorii cierpienia, charakteryzuję okres (relatywnie) wczesnego dzieciństwa narratorów spędzony przede wszystkim w dysfunkcyjnych rodzinach pochodzenia. W rozdziale trzecim omawiam doświadczenia narratorów związane z instytucjonalizacją ujęte w czterech kategoriach wynikających z analizy – adaptacji do warunków instytucjonalnych osiągniętej przy wsparciu grupy rówieśniczej bądź wsparciu dorosłej osoby funkcjonującej w roli znaczącego innego,

7 Chociaż jakościowa próba celowa oparta o dobór narratorów z terenu jednego województwa, a nawet miasta nie daje podstaw do generalizacji, wyniki badań umożliwiają sformułowanie tezy o zróżnicowaniu przebiegu biografii dorosłych wychowanych w instytucjach opiekuńczych.

8 Patrz rozdział 1.

traumatyzacji instytucjonalizacji, całkowitego odrzucenia rzeczywistości instytucjonalnej oraz pełnej adaptacji do warunków placówki. W zakończeniu tego rozdziału wskazuję na istotę doświadczenia braku stabilności w okresie instytucjonalizacji. W rozdziale czwartym opisuję proces usamodzielnienia narratorów, osadzając ten opis w koncepcji trzech tradycyjnych tranzycji w dorosłość (*housing transition*, *school to work transition*, *domestic transition*) oraz odnosząc się do problemów, na jakie narratorzy napotykali w tej fazie życia. W rozdziale piątym przedstawiam analizę typologiczną losów wychowanków w okresie dorosłości poprzedzoną omówieniem aktualnej sytuacji życiowej narratorów. W zakończeniu umieściłam porównanie kontrastywne dwóch kategorii analizowanych biografii – sukcesu i porażki biograficznej oraz rekomendacje dla instytucji polityki społecznej i organizacji pomocowych działających na rzecz dzieci ze środowisk wykluczonych i ich rodzin. Rozdział ostatni i zakończenie mają pewną wartość przyczynkarską jako części analizy poświęcone dorosłości i jej uwarunkowaniom. Jak bowiem stwierdza Barbara Harwas-Napierała, mimo pewnego wzrostu liczby publikacji w ostatnich latach, wiedza dotycząca tego okresu życia jest rozproszona i wiele kwestii pozostaje niewyjaśnionych (Harwas-Napierała 2010: 9–10).

Podziękowania

Wydanie kolejnej książki opartej o wywiadu biograficzne z dorosłymi wychowankami placówek opiekuńczo-wychowawczych stanowi okazję do skierowania słów podziękowania do osób, które towarzyszyły mi w trakcie sześciu lat pracy nad materiałami zebranymi w trakcie projektu. Przede wszystkim opracowaniem tym spłacam dług wdzięczności, jaki zaciągnęłam u Narratorów, którzy bezinteresownie poświęcili swój czas i gotowi byli dzielić się ze mną nierzadko traumatycznymi wspomnieniami ze swojego życia. Jednocześnie serdecznie dziękuję Dyrektorom sześciu łódzkich domów dziecka oraz Pracownikom tych placówek, których nazwisk ze względu na anonimizację danych Narratorów wymienić tu nie mogę, a których otwartość i życzliwość umożliwiła realizację badań. Mam nadzieję, że mimo uwag krytycznych dotyczących systemu opieki całkowitej nad dziećmi i młodzieżą, nie zawiodłam Państwa zaufania i ciągle widzicie we mnie sojusznika w staraniach o dalsze reformowanie i usprawnienie funkcjonowania tego systemu.

Wsparcie ze strony Władz Dziekańskich Wydziału Ekonomiczno-Socjologicznego umożliwiło początkowe prace nad projektem oraz wyda-

nie tego opracowania. Recenzentka Pani dr hab. Magdalena Dudkiewicz udzieliła mi życzliwych i konstruktywnych informacji zwrotnych, równie życzliwe uwagi otrzymałam od Pani dr Katarzyny Waniek oraz od Pani Redaktor Iwony Gos, która prowadziła prace nad książką z ramienia Wydawnictwa Uniwersytetu Łódzkiego. Dziękuję pracownikom Instytutu Socjologii Uniwersytetu Łódzkiego: Profesor Wielisławie Warzywodzie-Kruszyńskiej mojej zawodowej Mentorce, Profesor Kai Kaźmierskiej Przewodniczce w badaniach biograficznych – Szefowej i Przyjaciółce, Małgorzacie Potocznej, Katarzynie Waniek, Magdalenie Rek-Woźniak, Grażynie Mikołajczyk-Lerman i Piotrowi Szukalskiemu – niezmiennie życzliwym i wspierającym w sprawach nie tylko zawodowych, młodszym kolegom Paulinie Bunio-Mroczek, Iwonie Kudlińskiej, Andrzejowi Kacprzakowi. Łucja Lange dostosowała format zamieszczonych w pracy amatorskich fotografii dokumentów do wymogów edycyjnych. Beata Gambrych-Naze odpowiadała za sprawy administracyjne związane z projektem i z tego zadania wywiązała się perfekcyjnie. Przedsięwzięcie badawcze wspierała od początku do samego końca swoją wiedzą i życzliwością Pani Anna Łoś z Działu Nauki w Rektoracie UŁ.

Dodam, że niewiele w moim życiu, także profesjonalnym, byłoby możliwe, gdyby nie było przy mnie Marka Grondasa i grona naszych Przyjaciół – Andrzeja Bisia, Tomasza Kołodziejczyka, Joli i Piotra Pankoninów, Eli i Andrzeja Wysockich, Oli Janczyk, Magdy Trzaskały i Krzyśka Kaczyńskiego.

Książkę tę dedykuję pamięci przedwcześnie zmarłego Sławka Skirtuna, socjologa, wychowawcy korekcyjnego, który całe swoje zawodowe życie poświęcił pracy z dziećmi i nastolatkami ze środowisk zagrożonych wykluczeniem społecznym oraz próbom reformy systemu opieki. Ze Sławkiem, człowiekiem wyjątkowo prawym i zaangażowanym, przez wiele lat współpracowaliśmy w organizacji różnych przedsięwzięć praktycznych, badawczych, szkoleniowych i popularyzatorskich. W sposób szczególny Sławek wspierał prezentowany tu projekt – pomagał nawiązywać kontakty z narratorami, zdążył jeszcze skonsultować fragmenty mojej poprzedniej książki. Bardzo mi brakuje mądrej i życzliwej przyjaźni Sławka.

Rozdział 1

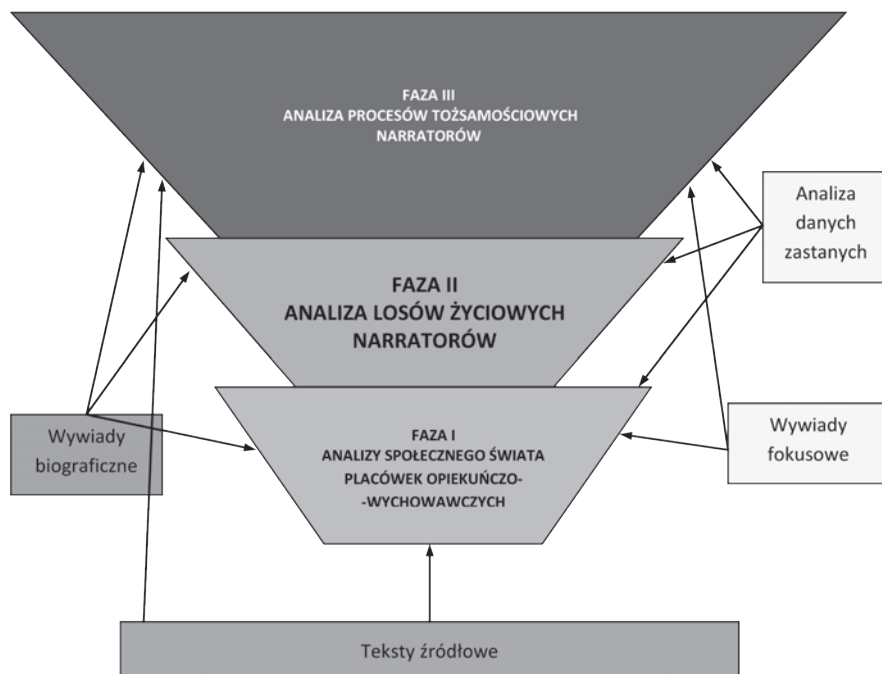
Ramy metodologiczne opracowania. Inspiracje teoretyczne

Kilka słów o przeprowadzonym projekcie badawczym

Jak wspomniałam we wstępie, monografia jest wynikiem projektu naukowego. Opracowanie dokumentuje realizację dwóch z czterech celów projektu – przeprowadzenie analizy losów biograficznych dorosłych wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych oraz sformułowanie rekomendacji dotyczących „usług społecznych” kierowanych do instytucji realizujących zadania polityki społecznej wobec wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych i przeciwdziałających wykluczeniu społecznemu tej grupy¹. Badania przeprowadzone zostały w paradygmacie socjologii interpretatywnej, w oparciu metodologię teorii ugruntowanej (Glaser, Strauss 2009) i zasady badań typu *bottom-up*. Taki sposób prowadzenia badań socjologicznych oznacza, że badacz nie formułuje „z góry” hipotez, otwierając się w pewnym sensie na rezultaty procesu gromadzenia danych oraz że kategorie opisu, schematy i modele teoretyczne opracowywane są przede wszystkim na podstawie szczegółowej analizy materiałów empirycznych. Zadania związane z rekonstrukcją lo-

1 Pozostałe cele to: przeprowadzenie analizy procesów formowania się tożsamości jednostki w warunkach instytucjonalnych oraz stworzenia modeli przebiegu takiego procesu oraz przeprowadzenie socjologicznej analizy świata społecznego peerelowskich dziecięcych instytucji totalnych. Omówienie wyników tych badań zob. Golczyńska-Grondas 2014a oraz w następujących artykułach tematycznych: Golczyńska-Grondas 2012; 2012a; 2014; 2015; 2015a; 2016; 2016a; Golczyńska-Grondas, Grondas 2013.

sów życiowych narratorów i opracowaniem typologii tych losów realizowane były w drugiej fazie projektu badawczego, którego schemat przedstawia rysunek 1.1.

Rysunek 1.1. Schemat analityczny projektu badawczego

Źródło: Golczyńska-Grondas 2014: 45.

W projekcie posłużono się czterema typami materiałów empirycznych. Podstawowym źródłem analiz były treści 38 wywiadów biograficznych, jakie przeprowadziłam z dorosłymi wychowankami placówek, osobami urodzonymi w latach 1959–1980. W obliczu wielu problemów i trudności związanych z dotarciem do potencjalnych badanych (patrz Golczyńska-Grondas 2014: 35–38), próbę tę określić można mianem „próby dostępnej”. Osoby, które znalazły się w próbie (22 kobiety i 16 mężczyzn) są zróżnicowane ze względu na wiek (urodzeni w latach 1959–1980), moment pierwszej instytucjonalizacji, czas spędzony w instytucjach oraz obecną sytuację życiową². Zróżnicowanie to budzić może

² Szczegółowe dane dotyczące pogłębionej charakterystyki narratorów przedstawione zostaną w kolejnych rozdziałach książki.